

ר' דניאל כ"ץ

מתנת שכיב מרע**א. מקור מתנת שכיב מרע****א. מהתורה או מדרבנן?**

במסכת בבא בתרא (קמז, ע"א) דנה הגמרא במקורה של מתנת שכיב מרע "א"ר זירא אמר רב: מנין למתנת שכיב מרע שהיא מן התורה? שנאמר: והעברתם את נחלתו לבתו (במדבר כז), יש לך העברה אחרת שהיא כזו, ואי זו? זו מתנת שכיב מרע. רב נחמן אמר רבה בר אבוה, מהכא: ונתתם את נחלתו לאחיו (במדבר כז), יש לך נתינה אחרת שהיא כזו, ואי זו? זו מתנת שכיב מרע... ורבא אמר רב נחמן: מתנת שכיב מרע מדרבנן בעלמא היא, שמא תטרף דעתו עליו. ומי אמר רב נחמן הכי? והא אמר רב נחמן, אע"ג דאמר שמואל: המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו - מחול, ואפילו יורש מוחל, מודה שמואל, שאם נתנו במתנת שכיב מרע דאינו יכול למחלו; אי אמרת בשלמא דאורייתא, משום הכי אינו יכול למחול, אלא אי אמרת דרבנן היא, אמאי אינו יכול למחול? אינה של תורה ועשאוה כשל תורה".

כל הפוסקים קיבלו את דברי רב נחמן להלכה וכנראה שהיה נראה להם שהפוסקים הם אסמכתא בעלמא, אמנם הריטב"א שם כתב שאין לאמר שהם אסמכתא בעלמא שהרי יש כאן מחלוקת, ור"נ עצמו מוסר בשם רבו שסובר שמתנת שכיב מרע מהתורה חולק עליו.

יתכן שמעצם השימוש בפוסקים שנמצאים בפרשת הירושה, אפילו רק כאסמכתא בעלמא, יכול הוות הוכחה שישנו קשר מהותי בין הדברים [וכך למד הרא"ה]. אמנם מדברי הרשב"ם במקום עולה שעיקר הרצון להסמיך את המתנת שכיב מרע לירושה הוא מפני שהיא הקנין היחיד שנעשה ללא מעשה. וע"כ לא מוכרחים ללמוד קשר כזה מכאן.

ב. האם יש צורך להשוות מתנת שכיב מרע לדינים אחרים.

דנו הראשונים בשאלה, האם יש צורך למצוא לתקנה חדשה זו מקבילה דומה בקנינים הידועים לנו מהתורה. או שמא די לנו בכך שיש תקנה מיוחדת כזו ואין לנו צורך להשוות אותה להלכות אחרות. הרשב"א כותב ביחס לקשר שעשה הרא"ה בין ירושה למתנת שכיב מרע. "אין אלו אלא דברים בטלים, אלא הטעם נגלה שקיימו חכמים ז"ל דבריו כבריא שקנו מידו כדי שלא תטרף דעתו עליו". (מובא בשו"ת הריטב"א סי' עט) כלומר אין צורך במציאת קשר לתקנה זו.

וע"כ השיב הרא"ה "זאני אומר החפץ מקלקל את השורה ומעור עיני השכל, שדברים אלו אינן ראויין לשום אדם כן לאומר... שזה הטעם הנגלה שקיימו חכמים דברי שכיב מרע כבריא כדי שלא תטרף דעתו עליו, ואם אין בדברי חכמים סרך וסמך אחר מה ענין לעשות בכך שאינו זוכה כזוכה מפני טירוף

דעתו של הלה, ועוד למה לא תקנו בכל דבר אחר שהוא לקיים דבריו מפני טירוף דעתו, וידור פלוי בנכסים ויאכל פלוי פירות דקל זה מאי טעמא לא מהני ונקיים דבריו על כל פנים מפני טירוף דעתו, ולמה באנו בזה בטענה דליתיה בבריאה ליתיה בש"מ, וגדולה מזו גר מ"ט לא מקני לגר אחר במתנת ש"מ ונקיים דבריו מפני טירוף דעתו, מה לנו אי איתיה בירושה אי ליתיה הרי יכול להקנות... אלא דברים אלו משובשים ואין בהם ממש, ודברים מפורשי בגמ' ובדברי חכמים דמתנת ש"מ בירושה תליא מילתא ומטעם ירושה תקנוה במתנה אלא אפשר דתיחול לאחר מיתה" (בשו"ת הריטב"א הנ"ל). כלומר הרא"ה מעלה כמה נקודות שיש קושי להבין מה מקורם בתקנה זו, כמו מדוע לא מקנים דבר שאין בו ממש [נקודה שגם קשה לשיטתו שהרי יורש יורשם!] וכן מהו החיסרון בגר אם זו תקנה בעלמא.

ברצוננו לבחון את הגישות השונות העולות מתוך דברי הראשונים בדיני מתנת שכיב מרע. ולראות האם בין גישתו של הרשב"א ששוללת כל קשר לירושה, לבין גישת הרא"ה שהופך את המתנת שכיב מרע לירושה גמורה, ישנן שיטות ביניים, ונסה להבין את העקרונות והמקורות של כל השיטות הללו.

ב. מחילת שטר חוב שניתן במתנת שכיב מרע

הגמרא שהזכרנו בתחילת דברינו קובעת שכאשר שטר חוב ניתן במתנת שכיב מרע לא יכול היורש למחול את החוב ורוצה להוכיח מכך שמתנת שכיב מרע היא מדאורייתא ובסוף מסיקה שעשאוה כשל תורה.

הרי"ף בכתובות (דף מה) דן בטעם האפשרות למחול את החוב לאחר מכירתו ודוחה דיעה שהמוחל אומר עייתי בחשבוני ונתברר שאיני חייב, ומסיק שהטעם הוא מפני שמכירת שטרות אינה אלא מדרבנן ומתנת שכיב מרע עשאוה כשל תורה "דמטיא לידיה דמקבל" ומדובר דוקא בירוש שמוחל כפי שהוא כותב גם בב"ב (דף סט) שהשכיב מרע עצמו יכול לחזור בו.

ובעקבותיו הרמב"ם בהלכות זכיה ומתנה (פ"י, ה"ב) כתב 'ומפני מה המוכר או נותן שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו היורש מחול ושכיב מרע שנתן שטר חוב אין היורש יכול למחול, מפני שקנין הראיה בשטר מדבריהם לפיכך היורש עדיין זה השטר שלו הוא מן התורה ומוחלו, ומתנת שכיב מרע אע"פ שהיא מדבריהם עשו אותה כשל תורה, וכאילו קנה ממון שבשטר מן התורה והגיע לידו ולא נשאר ליורש בו קנין, ולפיכך אינו מוחל. [והוסיף הראב"ד "וכבר פירש הרב ז"ל הטעם פ' הכותב שדברי שכיב מרע ככתובים וכמסורין דמו, שחכמים עשאוה כשל תורה כמי שקבל המתנה והטעם שכתוב כאן הוא יותר טוב ומספיק ממ"ש הרב ז"ל". דהיינו הראב"ד הבין שהרמב"ם שינה קצת מדברי הרי"ף, וניתן לפרש בדברי הרמב"ם שהסביר את הרי"ף, וכפי שהדגשנו בדבריו את המילים "והגיע לידו" שהם תרגום המדויק מארמית של דברי הרי"ף].

לעומתם התוספות בב"ב (עו, ע"ב) רצו ליישב את השיטה שמכירת שטרות דאורייתא "ומיהו אור"ת דיש לדחות ההיא דמי שמת דהכי פריך אא"ב דאורייתא משום הכי אין יכול למחול שאין כאן יורש אחר דמקבל מתנה הוא היורש דמתנת שכיב מרע דריש ביש נוחלין מקראי דירושה מוהעברתם יש לך העברה אחרת שהיא כזו". כלומר למרות שמכירת שטרות מהתורה ניתנת למחול את החוב ובמתנת שכיב מרע יש משהו מיוחד שהיא כירושה ואין יורש אחד יכול למחול לשני וכן למסקנה שעשאוה כשל תורה היינו כירושה של תורה (הסבר המסקנה אינו מופיע בתוס' אלא בר"ן על הרי"ף כתובות שם וכן בחידושו לב"ב כשהביא את שיטת התוס' והסביר עפ"י דבריהם את המסקנה).

נראה ממחלוקת זו שלדעת הרי"ף והרמב"ם אין צורך להצמיד את דיני המתנת שכיב מרע לירושה אלא כפשטה של גמרא שזה תלוי בדיני מכירה מדא"ו או מדרבנן ואילו ר"ת, לפחות בהו"א של הגמרא, נאלץ לקשר ביניהם. ולדעת הרי"ן עפ"י שיטת ר"ת גם במסקנה צריכים לאמר שהיא כירושה, ולפירושם צריך לדחוק בביאור המושגים דא"ו ודרבנן שבגמרא.

ג. הלואה במתנת שכיב מרע

במסכת ב"ב דף קמז מופיע דיון בענין היחס בין קנייני הבריא לקנייני השכיב מרע. "אמר רבא אמר רב נחמן: שכיב מרע שאמר ידור פלוני בבית זה, יאכל פלוני פירות דקל זה - לא אמר כלום, עד שיאמר תנו בית זה לפלוני וידור בו, תנו דקל זה לפלוני ויאכל פירותיו. למימרא, דסבר ר"נ: מילתא דאיתא בבריא איתא בשכיב מרע, דליתא בבריא ליתא בשכיב מרע, והא אמר רבא אמר רב נחמן שכיב מרע שאמר תנו הלואתי לפלוני - הלואתו לפלוני, ואף על גב דליתיה בבריא! רב פפא אמר: הואיל ויורש יורשה. רב אחא בריה דרב איקא אמר: הלואה איתא בבריא, וכדרב הונא אמר רב, דאמר רב הונא אמר רב: מנה לי בידך תנהו לפלוני, במעמד שלשתן - קנה". כלומר למסקנת הגמרא ישנם שני הסברים מדוע מועילה מסירת ההלואה במתנת שכיב מרע א. מפני שהיא עוברת בירושה ב. מפני שיש בה קנין דרבנן בבריא.

ויש לדון האם רב פפא סובר שאין צורך להשוות מתנת שכיב מרע למתנת בריא מפני שיסודה של מתנת שכיב מרע בירושה. או שהוא רק בא לאמר שדבר ששייך בירושה נקרא מילתא דאיתא בבריא, והעובדה שניתן ליורשו מוכיחה שהוא שייך בקניינים אף אם אין קנין מיוחד שמועיל מהתורה להקנותו. לצורך ברורה של שאלה זו נידרש ליחס שבין ההסברים, כלומר האם ישנה מחלוקת ביניהם.

הרשב"ם כותב שההסבר הראשון בנוי על כך שמתנת שכיב מרע כירושה ו"כיון דאיתיה בירושה איתא במתנת שכיב מרע". ומשמע מדבריו שעפ"י הסבר זה בטל הקשר למתנת בריא, וכן למסקנה הוא כותב על התירוץ השני ש"אסיקנא דמילתא דליתא בבריא ליתא בשכיב מרע" והוא מסתפק בדין נתינת מטבע שלא נקנה בחליפין, דיון שלהסבר הראשון לא היה מקום בכלל להסתפק בו, שהרי גם מטבע עוברת בירושה. גם התוס' מבאר שההסבר הראשון חולק, שכתב "והא דקאמר הואיל ויורש יורשה לא בעי למימר מטעם דאיתא בבריא אלא כיון שירש יורשה יש כח לשכיב מרע ליתן דברשותו הויין דמתנת שכיב מרע כירושה". ומדייק זאת מדברי הגמרא שלא כתבה בת"י הראשון "איתא בבריא" כבתי השני. למרות שיטתם שהתירוצים חולקים, כתבו התוס' שגם אויר אינו עובר בירושה ללא הדירה שלו, ולא תהיה נפק"מ בין התירוצים לענין זה. כך גם באר הריטב"א, וכן משמע מתשובת הגאון בסוף ההגהות מרדכי כשיטה זו. הר"ן הקצין יותר את המחלוקת וטען שלהסבר הראשון יהיה ניתן לתת גם דבר שאין בו ממש מכיון שניתן לירושה [ומדבריו עולה שדברי רב פפא אינם תירוץ לדברי ר"נ אלא הסבר לדבריו האחרונים והשלמה עם העובדה שהם סותרים את דבריו הראשונים, וכדבריו משמע גם מהנימוק"ן].

אמנם הרי"ף לא הביא אף אחד מהתירוצים. והמהרי"ט (בתשובותיו חח"מ סי' צה"י) רצה ללמוד מכך שיתכן שהוא סובר שמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, וכן רוצה לדייק מהתוס' ששני הטעמים עיקר, וכן מספר המאור. ואין לו ראיות ברורות לטענה זו. רק בפירוש הרגמ"ה [שאותו לא ראה המהרי"ט] נאמר במפורש שר"פ מחזק את שיטת ר"נ.

ובשו"ת התשב"ץ (חלק ב סימן רלה"י) דן בזה, והעלה שיש נפק"מ בדברים שאין בהם מעמד שלשתן כגולה או הלואה דכפריה וכן הלואה ביד עכו"ם. וכתב לענין הלכה "ויש מי שנראה לו דהלכ' כרב פפא

משום דמשמע ל"י דסוגיין כותיה. אבל מדברי הגאון ז"ל נראה שפסק כרב אחא שכן כ' הלואתי לפלוני איתיה בבריא במעמד שלשתן וכן פסק הרב ר' יהוסף הלוי אבן מיגאש ז"ל וכן נראה שהוא דעתו של הרמב"ם ז"ל תלמידו שכן כ' בפ"י מהלכו' זכייה ומתנה ז"ל שכיב מרע שאמר הלואה או פקדון שיש לי ביד פלוני תנו אותה לפלוני דבריו קיימין ואינו צריך למעמד שלשתן עכ"ל נוטין דבריו לטעמו של רב אחא. ולפ"ז אני אומר שאם ההלואה היא על עכו"ם דלא מהני בה מעמד שלשתן כמ"ש הר"י בעל התוס' ז"ל איב לא קנה מקבל המתנה וירשו אותה היורשין זה נראה לי בזה". וכן פסק הר"א ממיץ שהובא בהגמ"י ה"י זכיה (פ"י, ה"א) ועפ"י הסברו של הבי"ח יסוד הפסק שלו הוא כשיטת התשב"ץ [אמנם הבי"ח והרמ"א הבינו שכיון לדברים אחרים, ובשו"ת עבודת הגרשוני (סי' יא') חיזק את פירושו הבי"ח].

עולה מהדברים שלדעת הרשב"ם, התוס' (לפי פשוט דבריהם), הר"ן, הריטב"א, וכן כנראה לדעת הגאון, הר"י מיגש והרמב"ם (עפ"י הבנת התשב"ץ) ישנה מחלוקת בין הסברי הגמרא וניתן לפרש שהמחלוקת היא בשאלה כיצד להתייחס לקשר בין מתנת שכיב מרע למתנת בריא ולדעת שלושת האחרונים ברשימה הנ"ל הוכרעה ההלכה שעיקר מתנת שכיב מרע נובע מדין מתנת בריא, ויש מהראשונים כמו רגמ"ה ואולי גם הר"י והתוס' (עפ"י דיוק המהרי"ט ולא נכתב במפורש ברי"ף!) שסברו שאין מחלוקת.

לדעת המהרי"ט ההלכה היא כר"פ שמתנת שכיב מרע דומה לירושה. ובקצוה"ח (סי' קכה, סק"ה) הסתמך עליו כדי להגדיר מתנת שכיב מרע כירושה. אמנם נראה שדבריו של המהרי"ט עומדים בענין זה על יסודות חלשים, ולעומתו התשב"ץ הוכיח מגדולי הראשונים ההיפך מדבריו. וכן נראה שיש מקום לדחות את הקשר שבין הדיון בסוגייתנו לשאלת הגדרת מתנת שכיב מרע. כיון שניתן לאמר שהדיון הוא האם ירושה או קנין דרבנן יכולים להפוך דבר שאינו שייך בקניינים שייחשב כשייך אליהם.

וגם אם נתפוס שיש קשר כזה, כקצוה"ח, נוכל לפחות ללמוד ממנו לשיטת הרמב"ם שפסק כהסבר השני כפי שהראה התשב"ץ ולשיטתו אין המתנת שכיב מרע כירושה גמורה.

ד. ירושה אין לה הפסק

במסכת ב"ב (קכט, ע"ב) מביאה הגמרא דין יסודי בדיני ירושה, "שלח רב אחא ברי' דרב עויא, לדברי ר' יוחנן בן ברוקה: נכסי לך ואחרוך לפלוני, וראשון ראוי ליורשו - אין לשני במקום ראשון כלום, שאין זה לשון מתנה אלא לשון ירושה, וירושה אין לה הפסק". כלומר שברגע שמתחילה הירושה לא יכול המוריש להעביר את הירושה מהיורשים לאנשים אחרים.

הראשונים התקשו כיצד ליישב דין זה עם כמה גמרות שבהן מוצאים אנו מתנות שכיב מרע שחלות לאחר זמן או בתנאי וכן מ"מעשים בכל יום" שנותנים מתנות כאלו והרי הירושה כבר החלה.

רק אחד מהראשונים דן בשאלה כיצד מתנת שכיב מרע עצמה יכולה לחול אחרי שחלה הירושה והוא הרשב"א, בתשובותיו חלק ג' סימן קכה' נשאל הרשב"א "עוד שאלתם: שכיב מרע, שאמר: תנו מנה לפלוני, לאחר שישא פלונית, או לאחר שנה; מי נימא: בכי הא כבר זכו יורשים בירושתם, ושוב אין לה הפסק?". והשיב "תשובה: כל כי הא, לא אמרי, שא"כ בטלת כל מתנת שכיב מרע; דלפי דעתך, ירושת היורשים חלה עם גמר מיתה, ומתנת שכיב מרע אינה אלא לאחר גמר מיתה, ואם אתה אומר כן, כבר קדמה הירושה, ואין לה הפסק. אלא, לא אמרי: אין לה הפסק, אלא במי שמחזיק את היורש בנכסים

בכח, כאומר: נכסי לבני, אבל במניח נכסיו סתם ליורשיו, ואומר: תנו מנה לפלוני לאחר שיעשה כן, או לאחר זמן פלוני, בזה ודאי קנה". וכפי שהוא כותב דבר זה נובע משיטתו המיוחדת שירושה חלה עם גמר מיתה, ולא לאחר גמר מיתה כפי שמקובל לאמר, וא"כ מתנת שכיב מרע שחלה לאחר גמר מיתה תמיד חלה אחר הירושה, ואין הבדל בינה לבין מתנת שכיב מרע שחלה לאחר זמן.

הראשונים שדנו בשאלה זו העלו כמה אפשרויות יישוב:

א. הכח שנתנו חכמים למתנת שכיב מרע גובר על כחה של הירושה, ואין משמעות לזמן הנתינה. א"כ הנותן בחר בעצמו יורש מדין ריב"ב, שאז אין לו אפשרות להעביר את המתנה אחריו לאדם אחר או מפני שלא תיקנו מתנת שכיב מרע או שלא ניתן לתת מתנה דרבנן אחרי מתנה דאורייתא. (רשב"א הנ"ל, המהרי"ט בסי' עד' והרמב"ן בחידושים היסס בדרך זו ונשאר בצ"ע).

ב. דבר שביד שלישי ניתן לתת לאחר זמן. (רמב"ן בחידושים ובעקבותיו עוד ראשונים)

ג. דבר שתלוי בתנאי מועיל למפרע ושונה ממתנה לאחר זמן. (נימוק"י בשם גדולי המפרשים)

ד. ניתן למוריש כח להגדיר את המתנה לראשון כמתנה ולא כירושה ולכן יכול להפסיק אותה.

(רמב"ם זכיה ומתנה פ"ב, ה"ו)

ה. אם לשון מתנה ליורשים אינה כירושה, ניתן ליישב כמו בדרך הקודמת (רשב"ם ובעה"מ) שני התירושים האלו הם מקומיים וא"א להוציא מהם כללים בעניינים אלו, אלא שניתן לדייק מהם שהמתרצים לא סברו כתירוץ הבא.

ו. מתנת שכיב מרע חלה למפרע, ובלשון המהרי"ט "כמתנה מהיום ולאחר מיתה ליפוי כחה" עפ"י שיטת התוס' והרא"ש בגיטין. ולכן אין לה בכלל קשר לירושה. ובאמת התוס' והרא"ש לא העלו כלל את השאלות הללו שהעלו הראשונים האחרים, ויתכן שהיה פשוט להם כפי שהסביר המהרי"ט. והראשונים האחרים כנראה לא סברו כמותם שהרי לא תירצו תירוץ זה.

העובדה שניתן לדעת חלק מהראשונים לתת את המתנה לאחר זמן לכאורה אינה מתיישבת אם ההבנה שמתנת שכיב מרע כירושה שבה לא מצאנו חילוק של לאחר זמן ויתכן שבזה נחלקו גדולי המפרשים עם הרמב"ן והרשב"א, ואולי בגלל זה נותר הרמב"ן בצ"ע.

ה. גר במתנת שכיב מרע

במסכת ב"ב (קמט, ע"א) מביאה הגמרא את מעשה דאיסור גיורא שהיה לו פיקדון אצל רבא ורצה להקנותו לרב מרי בנו שהורתו הייתה שלא בקדושה. אחת האפשרויות שהוא ניסה להקנות בהן הייתה מתנת שכיב מרע ועל כך אמרה הגמרא "אי במתנה - מתנת שכיב מרע כירושה שווה רבנן, כל היכא דאיתיה בירושה איתיה במתנה, כל היכא דליתיה בירושה ליתיה במתנה"; כלל חשוב ויסודי זה טעון בירור מהם גדריו וטעמו, והאם ניתן ללמוד ממנו לשאלתנו.

הרי"ף כתב 'פירוש הא דאמר רבא כירושה שווה רבנן כל היכא דאיתיה בירושה איתיה במתנה וכל היכא דליתיה בירושה ליתיה במתנה. במתנת יורש בלחוד הוא דקאמר הכי ועיקרא דמילתא משום דקיי"ל דלגבי יורש לשון ירושה ולשון מתנה חד טעמא נינהו". ומוכיח הרי"ף את היסוד הזה ומסיים "ומכאן אמר רבא מתנת שכיב מרע כירושה שווה רבנן אבל מתנת שכיב מרע למי שאינו יורש ואפילו לגר דעלמא קני דקיי"ל דברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין והכי שדר רבינו האי גאון זצ"ל". כלומר כל ההגבלה של איתיה בירושה קיימת באדם שנותן ליורשו. וודאי שאין הכוונה ליורשו ממש אלא כמו בן של

גר שנולד בגויותו שאין לו דין יורש. ואת הסיבה לדין זה מבאר הר"י שמכיון שליוורש לשון מתנה היא כירושה הרי שבנו של גר שאינו בירושה אינו מקבל כלום.

הראב"ד השיג על הר"י שאין רב מרי נקרא יורש ואם מפני שהוא בנו וכונתו להוריש לבנו שאינו יכול לירש מעיר הראב"ד שיש בדבר זה לפעמים הפסד ליוורש שכשיש בכור ולשון מתנה צריך להיות מתנה ולא ירושה, ומסיים הראב"ד בשאלה, מדוע נדחק הר"י להוציא את דברי רבא מפשוטן שתיקנו מתנת שכיב מרע רק לאדם שראוי לירש ממוריש ואפילו גוי שיוורש מאביו, ולמעט גר שאינו יורש מאיש. והעולה מדבריו שהעיקר הוא האם המקבל ראוי לירש ולכן שייך לדון על נתינה לגוי שנקרא ראוי לירש, גם בעה"מ השיג על הר"י מאותם סיבות. וכן הרא"ש השיג על הר"י. [נמשמע מדבריו שהחיסרון הוא בכך שרב מרי לא ראוי לירש. אמנם בתרומת הדשן כתב שעפ"י הרא"ש מי שאינו יכול להוריש אינו יכול לתת כלומר החיסרון באיסור גיורא וכ"כ הרא"ש במפורש בתשובותיו (כלל טו' סי' א') ואף קישר את זה ללימוד שהציע הגמרא להו"א שמתנת שכיב מרע דא"ו מהפסוק "והעברתם".]

הרמב"ן במלחמות מפרש את דברי הגאונים והר"י, הוא מביא את דברי השואל בתשובות הגאונים שמקשה מדוע השוותה הגמרא מתנת שכיב מרע לירושה הרי המקבל אינו יורש של הנותן ואדרבא לשון ירושה אינו מועיל. והשיבו הגאונים שכיון שתקנת מתנת שכיב מרע היא לאחר מיתה הרי שהיא כירושה, ולכל מי שבנו אינו ראוי לירשו לא יוכל הבן לקנות במתנת שכיב מרע מאביו כיון שהתקנה איפשרה לאנשים זרים לירש ולא ניתנה לבנים שבדרכי מקבלים מאביהם בלאו הכי ע"י ירושה רגילה. והוא מביא י"ש מוסיפין טעם אחר" דכיון דמתנת שכיב מרע כירושה היא וההשלכה לכך שכשהמקבל ראוי לירשו אפילו לשון מתנה נעשית ירושה גמורה ב"גר שאין בנו יורשו, א"ת יקנה עשיתו כאילו יורש והתורה אמרה לא יירש לפיכך לא נכלל הבן בכלל תקנת חכמים לשאינו יורש". ומסיים "הלומד תורתן של ראשונים כשותה יין ישן". ובחידושו הציע הרמב"ן ג"כ שההכרח של הר"י לפרש דוקא בבנו של הגר נובע מכך שהוקשה לו כיצד ישנה מתנת שכיב מרע לאנשים זרים אם היא כירושה. והביא את רבותינו שחולקים על הר"י ולמדו 'דהואיל ומתנת שכיב מרע אינה קונה אלא לאחר גמר מיתה פירושה היא לכל אדם שמטעם ירושה תיקונה כעין ירושה של תורה דאלו מתנה אין מתנה אלא לאחר מיתה". עולה מדברי הרמב"ן שהגאונים רצו לצמצם את הקשר בין ירושה למתנת שכיב מרע לירושה והעמידוהו על עיקר אחד והוא הקנין לאחר מיתה. ורבותנו שהביא הרמב"ן סברו שמתנת שכיב מרע היא ירושה דרבנן.

הרמב"ם הלכות זכיה ומתנה פרק ט הלכות ז' ח' כתב "גר שיש לו בן שאין הורתו בקדושה, הואיל ואינו יורשו כמו שיתבאר במקומו, כך אינו יכול ליתן לו כל נכסיו במתנת שכיב מרע, לא כל נכסיו ולא מקצתן, שלשון ירושה ומתנה לגבי יורש אחד הן, ואם תאמר יקנה נמצא זה יורש את אביו. לפיכך אם נתן לגר משאר הגרים מתנתו קיימת". והשיג הראב"ד לשיטתו "א"א כן אמר הגאון ואין הדעת נוחה הימנו ויש לומר דעת אחרת טובה מזו". מדברי הרמב"ם עולה שסבר כשיטת הר"י ואף השתמש באותו נימוק שלשון ירושה ומתנה שוים לגבי יורש. ונראה שאליו כיון הרמב"ן שכתב "יש מוסיפין בה טעם אחר שבן הגר אינו יורש ואם יקבל מאביו נמצא שעשיתו יורש".

אמנם בתרומת הדשן (חלק א' סימן שנ"ב) כתב 'ורב אלפס כתב הטעם דכיון דהוי ראוי לירש מתנת ש"מ כירושה שוויה רבנן, כלומר רבנן דיינינן ליה דלא כיון לשם מתנה אלא לשם ירושה, וכיון דליתא בירושה ליתא נמי במתנת ש"מ". והבין שעפ"י הר"י ליכא הכא גזירה של מראית עין אלא חיסרון בפרשנות דברי הנותן, שכיוון להוריש למי שאינו יכול לירש. לכל השיטות בהבנת הר"י נראה שהקשר

בין מתנת שכיב מרע לירושה הוא, כפי שבארנו קודם עפ"י דברי הרמב"ן, קיים בעיקר בענין הקנין לאחר מיתה.

ר"ת בספר הישר (חלק התשובות סימן נב') כתב 'על הא דרבא ורב מארי בזווי דאיסר, נראין הדברים שלא תקנו חכמים מתנת שכיב מרע לגר ולא מצוה לקיים דברי המת, דרבא גופא אמר דרבנן היא ועשאוהו כשל תורה ולא תיקנוה אלא לגבי מת שיש לו יורשים. דמתנת שכיב מרע כעין חידוש הוא דבמקצת בלא קנין לא חשו לשמא תטרף דעתו עליו ולכולהו נכסי חששו ואין צריך קנין, הלכך גבי גר שאין לו אב מוריש לא תקנוה דמילתא לא שכיחא היא'. ומשמע מדבריו שחולק על הרי"ף וסובר שלא תיקנו כלל בגר מתנת שכיב מרע ומחדש שהטעם הוא מצד מילתא דלא שכיחא וע"כ גם לא תיקנו מצוה לקיים דברי המת וא"כ אין הלכה זו מעידה על קשר בין מתנת שכיב מרע לירושה. דברים אלו אינם מתיישבים עם שיטתו בענין מחילת מתנת שכיב מרע שהבאנו לעיל וצ"ע. הרא"ה בתשובתו העיד שר"ת שסבר שאף אם הגר הוא המקבל מתנה אין מתנת שכיב מרע פועלת ואף שהרשב"א ערער על כך, לא היה בידו מקור סותר אלא ציין שלא מצא שיטה כזו בתוספות. ניתן לדחות את דברי הרא"ה שרצה ללמוד בשיטת ר"ת שמשוה מתנת שכיב מרע לירושה, וכפי שראינו אין זה הטעם שמציע ר"ת.

הרשב"א בחידושו חלק על הרי"ף וסבר כדעת הראב"ד שגר אינו יכול ליתן כלל מתנת שכיב מרע אלא שנתחבט בהבנת הדברים. ובתחילה כתב כפי שבפשוטו הבין הרמב"ן שזו כירושה גמורה וע"ז כתב "ועדיין צליע דאדרבא ירושה עם גמר מיתה היא, ואילו הייתה מתנתו עם גמר מיתה לא הוה מהני כלל, אפי' כתב ואפילו קנו מידו ואפילו במיפה את כחו. ואפשר לומר דלאו כירושה ממש אלא כירושה שאינה קונה מהשתא ואם עמד חוזר כירושה". כלומר הוא מקבל את גישת הראשונים שגר אינו שייך במתנת שכיב מרע ומסביר שהיא לא מחייבת קשר מהותי לירושה אלא רק בדינים מסוימים.

הריטב"א בחידושו מקשה ג"כ על הרי"ף ומסכם "הנכון... ועשאוהו כירושה, וכאילו זה ראוי ליורשו, כי ע"י משמוש נחלה כל ישראל ראויים לירש זא"ז אילו הוה כלים כל שבטים. הילכך כל היכא דליתיה לנותן או למקבל בירושה ליתיה במתנת שכיב מרע... וכ"כ הרי"מ. אבל י"א דלא קאי אלא על הנותן, ולישנא דגמרא מוכיח דעל רב מרי קאי. " ומתוך כך מתקשה הריטב"א כיצד ניתן לתת מתנת שכיב מרע להקדש שאינו בירושה ואינו שייך במשמוש כפי הסברו המיוחד של הריטב"א. ומשיב בשם רבו של רבו שישאני הקדש דזוכה באמירה מחיים בבריא וכהדיוט בקנין וכיון שכן זוכה בשכיב מרע וכהדיוט דלא זכי אלא אחר מיתה ובתקנתא דרבנן, דשוויה רבנן כירושה, ולפיכך אמר דשכיב מרע שהקדיש כל נכסיו אע"פ שאם עמד חוזר במתנתו, ואין דייתיקי מבטלת דייתיקי". כלומר הריטב"א תופס שהקשר בין ירושה למתנת שכיב מרע מהותי ואינו רק ביחס לדינים מסוימים.

מחלוקת זו בין הריטב"א לרשב"א נפתחה כבר במחלוקתם של רבו של הריטב"א, הרא"ה כנגד הרשב"א שנדפסה בתשובות הריטב"א סי' עט'.

הרא"ה מביא את הסברו לתקנת מתנת שכיב מרע מדין משמוש והרשב"א הקשה עליו כיצד עושים משמוש כאשר היורש לפנינו וכן גמירי דלא כליא שבטא ואיך יוכלו לתת מתנה משבט לשבט. וכן מה יעשה בן גרים דור עשירי שודאי לכל השיטות יכול לתת מתנת שכיב מרע. דגם לדעת הראב"ד אם יש בן אורב אחר יכול הגר לתת מתנת שכיב מרע. וכן הוא מדייק מדברי הרז"ה והרמב"ן. הרא"ה השיב לו שהסיבה שהיה צריך להשוות מתנת שכיב מרע לירושה היא אותן הגבלות שמצאנו בדיני מתנת שכיב מרע, כמו גר ודשלבל"ע, שמוכיחות שאין זו תקנה סתמית שלא תיטרף דעתו אלא הרחבה של אחד מדיני התורה. והוא דן בשאלה האם כשהמקבל ראוי לירש והנותן גר תועיל המתנה ומביא ששיטת הראב"ד

שתועיל ושיטת הרא"ש מלוניל, רבינו אשר בן שלמיה ובעל העיטור שלא תועיל. וכן מדייק מדברי הרמב"ן והר"ה שלהבנתו השוו מתנה לירושה לגמרי. והרשב"א טען שדעת הרמב"ן והר"ה שגר יכול לקבל מתנת שכיב מרע.

סיכום

נחלקו הראשונים בגדר הכלל גר דליתיה בירושה ליתיה במתנה. דעת הגאונים, הרי"ף והרמב"ם שזהו דין מיוחד שאין גר מוריש לבנו בגיותו ונובע מכונה מוטעית של הנותן או מחוסר תקנה לבני גרים או מגזירת חז"ל מיוחדת.

לעומתם הראב"ד, בעה"מ, ר"ת, הרשב"א, הרא"ש, הרא"ה, הריטב"א ועוד ראשונים פסקו דלא כרי"ף, אלא שנחלקו בפרטי הדין שדעת הראב"ד שרק אם הגר הוא המקבל לא שייכת מתנת שכיב מרע ודעת סיעת ראשונים שהובאו ברא"ה שצריך להיות ישראל משני הצדדים. ודעת הרשב"א שמספיק שהנותן יהיה ישראל ולדעתו למדו הרבה ראשונים כמותו ודלא כרא"ה.

הרא"ה הוא הראשון שבאופן ברור מעמיד את המתנת שכיב מרע כירושה וטוען שיסודה בדיני משמוש ובעקבותיו הלך תלמידו הריטב"א. ולעומתו הרשב"א טען שזו מתנה שיש בה כמה דינים שהשוותה בהם לירושה ור"ת כנראה ג"כ הולך בגישה זו בסוגיא זו, ודלא כפי שהבין הרא"ה בשיטתו, אף שבענין מחילת מתנת שכיב מרע דייקנו בשיטתו שמשווה מתנת שכיב מרע לירושה. ובדעת הרמב"ן נחלקו הרא"ה והרשב"א ופשטות דבריו בחידושים, שהבאנו לעיל, מורה שהבין בדעת רבותינו שזו ירושה כעין של תורה, ושהרי"ף כדי להימנע מהשוואה לירושה, שלא הייתה מקובלת עליו, קיבל את פירוש הגאונים שמדובר בבני גרים. ולא נתברר כמי הוא סובר. ואף אם הוא וראשונים נוספים נסמכו על ירושה, כפי שכתב הרא"ה, נראה שלא נזקקו לדין המשמוש אלא לירושה דרבנן רגילה וכמו שהוכיח הרא"ש שהגמרא רצתה ללמוד מתנת שכיב מרע מ"והעברתם". לְוּגְמָא בולטת לכך היא שיטת הראב"ד, שכתב ששייכת מתנת שכיב מרע לגוי כיון שראוי לירש מאביו, דהיינו מקרה שבו בודאי לא שייך משמוש אף שיתכן שהוא לא קישר מתנת שכיב מרע לירושה כלל].

ניתן לסכם שעפ"י דברי הרמב"ן במלחמות, נראה שהגאונים, הרי"ף והרמב"ם אינם מזהים את מתנת שכיב מרע כירושה.

ו. זמן חלות מתנת שכיב מרע

במסכת ב"ב (קלז, ע"א) "ומודה, שאם נתנן במתנת שכיב מרע - לא עשה כלום. מאי טעמא? אמר אביי: מתנת שכיב מרע לא קנה אלא לאחר מיתה, וכבר קדמו אחריו. ומי אמר אביי הכי? והא איתמר: מתנת שכיב מרע מאימתי קנה? אביי אמר: עם גמר מיתה, ורבי אמר: לאחר גמר מיתה! הדר ביה אביי מההיא. ממאי דמההיא הדר ביה? דלמא מהא הדר ביה! לא סלקא דעתך, דתנן: זה גיטך אם מת, זה גיטך מחולי זה, זה גיטך לאחר מיתה - לא אמר כלום".

המחלוקת בין רבא לאביי לא נתבררה בגמרא ואף לא הסיבה מדוע חזר בו אביי. בידינו נשארה המסקנה הסופית שלכל הדעות חלוקתה של מתנת שכיב מרע נעשית לאחר גמר מיתה.

בגיטין (יד, ע"ב) מביאה הגמרא סתירה בברייתות "הולך מנה לפלוני, והלך ובקשו ולא מצאו - תני חדא: יחזרו למשלח, ותניא אידך: לירשי מי שנשתלחו לו. לימא בהא קמיפלגי, דמר סבר: הולך כזכי

ומ"ס: הולך לאו כזכי! אמר ר' אבא בר ממל: דכ"ע הולך לאו כזכי, ולא קשיא: הא בבריא, הא בשכיב מרע. רב זביד אמר: הא והא בשכיב מרע, הא דאיתיה למקבל בשעת מתן מעות, הא דליתיה למקבל בשעת מתן מעות". וכתבו התוספות "הא בשכיב מרע - אורי"י אע"ג דמת מקבל בחיי נותן ולא קני אלא אחר מיתת נותן אפ"ה קנו יורשין דדעת נותן הוא דכיון שישנו למקבל בשעת מתן מעות שיזכה המקבל אחר מיתתו או הוא או יורשיו ואפ"י לא נולדו יורשי מקבל עד אחר מיתת נותן קנו אפ"י למ"ד המזכה לעובר לא קנה דדברי שכיב מרע כשמת כמסורים למקבל משעת נתינת שכיב מרע או אמירתו". וכ"כ הרא"ש (סי' יט) משום דדברי שכיב מרע לענין לקנות אחר מיתתו חשובין ככתובין וכמסורין למפרע משעת נתינתו והלכך כיון דאיתיה למקבל בשעת מתן מעות הוברר הדבר שזכה משעת המתנה ומורישו ליורשיו". וכ"כ הטור חו"מ סי' קכה' בעקבותיו, ובסימן רנ' כתב "שהחכמים תקנו שדברי ש"מ ככתובין וכמסורין דמו בין אם כתב או אמר נכסי לפלוני קונה לכשימות למפרע משעת נתינה אפילו בלא קנין". והר"ן הקשה על התוס' "אבל תמה אני למה, דהא קיי"ל בסו"פ י"ע דמתנת שכיב מרע לא חיילא אלא לאחר גמר מיתה וכיון דבעידנא דחיילא ליתיה למקבל היאך קנה והא אין קנין למת וצ"ע.

ובבית יוסף חושן משפט סימן קכה' העיר "ולפי מה שכתוב בתוספות שלנו (שם) לא קשיא שכתבו דטעמא דמילתא משום דדעת נותן הוא דכיון שישנו למקבל בשעת מתן מעות שיזכה המקבל לאחר מיתתו או הוא או יורשיו עכ"ל. ואפשר שהטעם הוא כמו שכתב רבינו בשם הרמ"ה דשאני מתנה זו שהוציא הממון מתחת ידו דעתו שיקנה מיד הילכך משעה שאמר לשליח זכה המקבל ומוריש ליורשיו". כלומר הב"י בתחילה טוען שלתוס' שלנו אין מטרה לאמר שמתנת שכיב מרע חלה למפרע אלא רק שדעת נותן היא שתחול למפרע, ועל כך יש להעיר שמסוף דברי התוס' משמע שחל למפרע וכן דעת הרא"ש והטור בפירוש, ואח"כ מנסה לחבר את שיטת התוס' והרא"ש לשיטת הרמ"ה שכשמוציא את הממון מידו זכה למפרע, למרות שבטור משמע שיש להפריד ביניהם.

גם בשו"ת הריב"ש סימן שמו' ניסה השואל ליישב, 'דכי אמרינן דלא חיילא אלא לאחר גמר מיתה, היכא שלא יצאתה מרשותו, אבל היכא שנטל ונתן ביד שלוחו ואמר: הולך מנה לפלוני, הולך כזכה, כיון שהוא שכיב מרע".

וע"כ השיב הריב"ש בסיכום השיטות בענין "הרשב"א ז"ל הולך בדרך אחרת, ואומר שאינו צריך לכל זה. דפירושא דגמרא הכי הוא: דכי אמרינן: הולך לאו כזכי, הני מילי בבריא, אבל בש"מ, כיון שדבריו ככתובין וכמסורין, לרבנן, הולך דידיה אליה, והוי כזכי. .. ונראה מדבריו, שאע"פ שעמד הנותן, קנה המקבל, או יורשיו, כל דאיתיה בשעת מתן מעות, דאין זה נותן במתנת שכיב מרע. אלא דכיון שהוא ש"מ, והיה יכול לתת בענין שיהיו דבריו ככתובין וכמסורין, גם עתה, אע"פ שאין מתנתו זאת כמתנת ש"מ, אמרינן דהולך דידיה כזכי, וקנה המקבל מיד, וקנו יורשיו אחריו, אע"פ שלא מת הנותן. ורמ"ה ז"ל הלך בדרך אמצעית; ואומר, דהולך דש"מ כזכי, כשנותן במתנת שכיב מרע, ואינו יכול לחזור בו, כל שלא עמד. דכיון שמסר ליד שליח, הולך דידיה כזכי, וכונתו שיקנה מעכשיו, אם ימות. ומסיים שתירוץ השואל הוא בשיטת הרשב"א, [ולא עפ"י שיטת הרמ"ה שמחייב דוקא שתהיה זו מתנת שכיב מרע] והתוס' והרא"ש לא סברו כמותו.

בקצוה"ח (סי' קכה, סק"ה) תירץ את קושיית הר"ן דאם מתנת שכיב מרע כירושה יכול ג"כ להוריש לאדם שכבר מת שתמשמש הירושה ליורשיו. ויתכן שהתוס' והרשב"א לא יכלו לאמר את תירוץ של הקצות כיון שהם לשיטתם שאין מתנת שכיב מרע שוה לירושה.

האחרונים דנו בשיטת התוס', הרא"ש והטור והקשו כמה קושיות מדיני מתנת שכיב מרע שתלויים לכאורה בכך שתחול המתנה רק לאחר מיתה כמו דין מתנת שכיב מרע בשטר ואחריך שקודם למתנת שכיב מרע (אור שמח, הלכות זכיה פ"ט, הי"ב) ויש מהאחרונים שרצו לאמר שחכמים תקנו שאם ראוי לקנות לאחר מיתה יחול למפרע (אמרי משה סי' לט') ויש שתלו את זה שבזמן שחייבים קנין למפרע תיקנו שיהיה למפרע (אחיעזר יו"ד סי' כב אות י') ויש שראו בדברי המהרי"ט שהבאנו בתחילה שהבין שכונתם של התוס' והרא"ש ליפוי כח בלבד דהיינו כעין שעבוד (שיעורי הגר"ש רוזובסקי ב"ב קלג') ויש מי שהסביר שנקרא יורש מחיים [וזה עפ"י תפיסה שלשיטת התוס' והרא"ש ישנו בהכרח קשר בין מתנת שכיב מרע לירושה] (משנת ר' אהרן גיטין סי' יג' לגר"א קוטלר) ויש שביארו שיש מושג של קנין בעצם כמו בבעלות של מקנה לקנין לזמן וזה הדבר שעובר למקבל המתנת שכיב מרע מיד (שערי חיים גיטין סי' לח' לגר"ח שמואלביץ) [את כל השיטות סיכם המילואי חושן על הקצוה"ח סי' רנ" סק"א] עפ"י כל הביאורים הללו נצטרך לבאר מדוע נחלקו הראשונים על שיטת התוס'.

הרמב"ם בהלכות זכיה ומתנה (פ"י, הי"ב) כתב 'שכיב מרע שנתן מנה לאחד ואמר לו הולך מנה זו לפלוני והלך ומצאו שמת, אם קיים היה בשעה שנתן לו השכיב מרע, ינתנו ליורשי מי שנשתלחו לו שדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין הן, ואם לא היה קיים יחזרו ליורשי משלח שאין קנין למת'. דבריו הם העתק כמעט מדויק של הרי"ף בסוגיא ולא ביאר את שיטתו. יתכן שסבר כשיטת הרמ"ה כיון שמקשר אי"ז לדברי שכיב מרע דהיינו מדובר בדין מתנת שכיב מרע, והולך דידה כזכי וכעין שניסה הב"י ליישב את קושיית הרי"ן. ואולי סבר כתוס' שחלה למפרע וצ"ע.

סיכום

הגמרא בב"ב סתמה שזמן תחולת המתנה לאחר מיתה. מהגמרא בגטין משמע שיש משמעות למתנה גם מחיים.

הרשב"א והרמ"ה מצאו דרכים ליישב את הסתירה ולהעמיד את הגמרא בגטין במקרה מיוחד. לדעת התוס' והרא"ש הגמרא בגטין חושפת שלב נוסף במתנת שכיב מרע שהיא חלה למפרע הבנת שיטתם כפשוטה מנתקת את המתנת שכיב מרע מירושה לחלוטין, האחרונים העלו מגוון של הבנות לדברי התוס' ולרובן תהיה אמירה זו נכונה. מלבד שיטתו של הגר"א קוטלר שביסס את שיטת תוס' על הגדרת המתנת שכיב מרע כירושה והפיכת המקבל ליורש.

בשיטת הרמב"ם לא ניתן להכריע מה הבנתו בענין. אבל כנראה לא קיבל את שיטת התוס' כפשוטה וכפי שהוכחנו בפרק על ירושה שאין לה הפסק שרוב הראשונים לא השתמשו בדרך התוס' ליישב את הקושי שם.

ז. גבית חובות ממתנת שכיב מרע

במסכת בבא בתרא (קלג, ע"א) הגמרא מציעה נפק"מ בין מתנת שכיב מרע לירושה "למאי הלכתא? סבר רב אדא בר אבהה קמיה דרבא למימר: אם ראוי ליורשו - אלמנתו נוזנית מנכסיו, ואם לאו - אין אלמנתו נוזנית מנכסיו, אמר ליה רבא: מיגרע גרעא? השתא בירושה דאורייתא אמרת: אלמנתו נוזנית מנכסיו, במתנה דרבנן לא כל שכן!" והסיק הרשב"ם 'זמהכא שמעינן דהא דקיימא לן דמוזון האשה

והבנות לא טרפא ממשעבדי ה"מ מתנה גמורה בקנן או מכר גמור אבל מתנת שכיב מרע אלמנתו ניזונת מנכסי מקבל מתנה וה"ה לבנות".

והרי"ף כתב (ס:) ג"כ שאף אם לא נגרוס את הסיום של "השתא וכו' כמו "איכא נוסחי אחרני" ותרואה לישנא דגמרא נינהו וחד טעמא נינהו אלא חד נוסחא קיטא וחד נוסחא ריחא" והמשנה של "אין מוציאין לאכילת פירות ולשבח קרקעות ולמזון האשה והבנות מנכסים משועבדים מפני תקון העולם" מדברת 'במשעבדי מחיים כגון מתנת בריא ומכירה אבל מתנת שכיב מרע דלא קניא אלא לאחר מיתה כדאמרינן... לא דחיא תקנתא דרבנן, דמזונות אלמנה ומתנת שכיב מרע תרואה תקנתא דרבנן ובהדי הדדי קאתו לאחר גמר מיתה הלכך לא דחיא חדא מינייהו לחברתה ותרואה קנו, האי סברא דילן. וחזינן למקצת רבוותא, דסמכי להו אהאי נוסחא דלית בה השתא ומה, וקא מפרשי להו הכי אטו יורש מיגרע גרע אלא בין משום ירושה ובין משום מתנה אין אלמנתו ניזונית מנכסיו ומסייעי לה למילתא מדתנן אין מוציאין וכו' " והוא חולק עליהם ודוחה את ראייתם מהמשנה. עולה מהרי"ף שהדימוי לירושה אינו מספיק כדי לאפשר את גביית מזון האלמנה והבנות אלא רק העובדות שהמתנה חלה לאחר מיתה ושהיא מדרבנן גורמות לה להשתוות למזונות האלמנה והבנות.

אמנם מחידושי הרמב"ן שכתב 'טעמא דמילתא דשאני הך מתנה דכיון דלא חיילא אלא לאחר גמר מיתה כירושה דמיא וכבר קדמו מזון האשה והבנות". משמע שהחוב של מזון האשה והבנות חל מחיים ובניגוד ללשון הרי"ף ש'בהדי הדדי קאתו לאחר גמר מיתה". ובהמשך כתב הרמב"ן ביאור לרי"ף, "פירוש לפירוש, שמתנת שכיב מרע מדאורייתא אינה קונה כלל שהרי לא גמר להקנות אלא לאחר גמר מיתה, ואין לו כלום בנכסים, שכבר נפלו נכסים לפני יורשים וכדתנן צריך שיכתוב מהיום ולאחר מיתה, ומדרבנן הוא דקני וכירושה שוויה רבנן, דאי מחיים הוא אפילו רבנן עקרה אבל כיון דלאחר מיתה אתיא, לא עדיפא הך תקנתא מהך והויא כירושה לגבי מזונות זהו טעמו של רבינו". כלומר גם הרמב"ן מדגיש שעיקר הטעם שגובים ממתנת שכיב מרע את המזונות היא מפני שהמתנה חלה לאחר מיתה דבר שנובע מכך שרבנן איפשרו לה להיות כירושה למרות שמתנה כזו אינה אפשרית מדאורייתא.

ומהרמב"ם משמע כמו הטעם של הרמב"ן שכתב בהלכות זכיה ומתנה פרק ח' הלכות ח"ט' 'מתנת שכיב מרע אינה קונה אלא לאחר מיתה, ואין אחר זוכה בדבר שצוה לו בין במקרקע בין במטלטלי אלא לאחר מיתה. לפיכך מוציאין לכתובת האשה ומזון האלמנה והבנות מיד אלו שצוה לתת להם, שהרי במיתתו נתחייבו הנכסים בכתובה ובמזונות, ואלו שנתן להם לא יקנו אלא לאחר מיתה".

וברמב"ם בהלכות אישות (פי"ט, הי"ג) 'נתן כל נכסיו במתנה לאחרים הואיל ומתנת שכיב מרע אינה קונה אלא לאחר מיתה כמו שיתבאר הרי המתנה וחייב הנכסים בתנאין אלו באין כאחד ולפיכך אלמנתו ובנותיו ניזונות מנכסיו ובניו יורשים כתובת אמן שמתה בחיי בעלה". ומשמע שהחייבים באים ביחד ולכן נדחית המתנת שכיב מרע מהמזונות. והב"ח בסי' רנ"ב תפס שחייב המזונות קודם למיתה וביסס את דבריו על הרא"ש שהשמיט את הקטע הזה ברי"ף וכן על הטור שכתב זאת בצורה ברורה. ובתשובותיו החדשות סי' פג' כתב ליישב את דברי הרמב"ם שבהלכות אישות לא דקדק לכתוב את הטעם ורק בהלכות זכיה שמדובר שהמתנה כבר הגיעה ליד המקבל הוצרך לכתוב את הטעם שקדמה זכית הכתובה והמזונות למתנת שכיב מרע.

גבית מלוה ע"פ

והוסיף הרמב"ן חידוש גדול "ושמעין מינה לדברי רבינו הגדול ז"ל דמלוה ע"פ גובה ממקבלי מתנת שכיב מרע והרי היא כירושה וכ"כ תלמידו ז"ל הרב ר' יהוסף הלוי". וכן קיבלו את דבריהם הרשב"א והריטב"א, ויסודם שכיון שמתנת שכיב מרע כירושה, מלוה ע"פ שגובים אותו מירושה יגבו גם ממתנת שכיב מרע. ואילו הרמב"ד נחלק עליהם וסובר שלא גובה וכן הרא"ה שהובא בריטב"א בתשובותיו (סי' לט') סובר שהיא כמתנת בריא לענין זה. העובדה שדוקא הרא"ה שהוא המרחיב הגדול ביותר של השואת המתנת שכיב מרע לירושה, סובר שאין לגבות מלוה ע"פ ממתנת שכיב מרע, מוכיחה שאין קשר בין הדיון הזה לדיונו.

סיכום

לרוב השיטות גובים את מזון האשה והבנות וכן את כתובת האשה ואולי אף מלוה ע"פ. בסבת הדין קיימת אפשרות אחת ברורה שעקב כך שהמתנת שכיב מרע חלה לאחר מיתה החיובים האחרים קודמים לה וכפי שמפורש באחד מקטעי הרמב"ם, ברמב"ן ובעוד ראשונים וכן ראינו שקיימת אפשרות נוספת כפי העולה מפשט דברי הרי"ף ומהרמב"ם ששתי התקנות שקולות מבחינת זמן חיובם אלא שלמתנת שכיב מרע יש חיסרון ביחס לחוב כמו שירושה נחשבת פחות מחוב. נמצא שלמרות שבדין הושוותה מתנת שכיב מרע לירושה, הוצרכו הראשונים להדגיש את זמן הקנין שהוא לאחר מיתה כטעם לדין ולא להסתמך על השואתו לירושה (וכן יש מקום להסיק מדין זה נגד שיטת התוס' שמתנת שכיב מרע קונה למפרע וצ"ע).

ח. סירוב למתנת שכיב מרע

הרמב"ם בהלכות זכיה ומתנה (פרק ט' הלכות יג-יד) כתב "שכיב מרע שכתב כל נכסיו לאחד, ואמר הלה איני רוצה בהן לא קנה. שתק ואח"כ צוח קנה, שדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין הן, וכיון ששתק אינו יכול לחזור בהן". ויסוד דבריו הוא הרי"ף שהעמיד את הגמרא בב"ב (קלז, ע"ב-קלח, ע"א) בשכיב מרע מפני ש"דדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין דמו וכיון ששתק כמי שנמסרו לו דמי אבל במתנת בריא לא קני עד דמטי שטרא לידיה". והנימוק"י כתב (דף ריח ע"א) שהשתיקה היא אחר מיתה "אבל מחיים כיון דמתנת שכיב מרע אינה קונה עד אחר מיתה אפילו שתק יכול לחזור בו". ויתכן שלזה כוונת הרי"ף והרמב"ם. ובקצוה"ח (סי' רמה' ס"ק ד') נטה לפרש בדעת הרמב"ם שסובר כשיטת הרא"ש שמתנת שכיב מרע קונה למפרע וכן תפסו כמה אחרונים בדעת הרמב"ם. אלא שזהו דוחק גדול להשוות את שיטת הרמב"ם עם הרא"ש ובפרט שכבר ראינו שלדעת הרמב"ם עיקר השואת דין המתנת שכיב מרע לירושה הוא לענין הקנין לאחר מיתה. ולכן נראה שניתן לפרש בדעת הרמב"ם וכן ברי"ף כדעת הנימוק"י שהשתיקה היא לאחר פטירתו של הנותן.

ט. סיכום

הרא"ה והריטב"א תולים את המתנת שכיב מרע במשמוש. לעומתם הרשב"א (ואולי גם ר"ת בתשובה בניגוד לדבריו בתוספות) מנתקים את מתנת שכיב מרע ממשמוש ומירושה בכלל, (בפרק על גר במתנת שכיב מרע וכן בהצעה המחודשת של ביאור מחלוקת הראשונים לגבי מתנת שכיב מרע לאחר זמן בפרק על ירושה אין לה הפסק ושם גם בארנו מדוע הוכרח הרשב"א לנתק את המתנת שכיב מרע מהירושה) וכן משמע משיטת התוס' שמתנת שכיב מרע קונה למפרע (עפ"י הבנת רוב האחרונים), ועל התוספות נחלקו בענין זה רוב הראשונים (כפי שראינו בפרקים על ירושה אין לה הפסק וזמן חלות המתנת שכיב מרע). ואילו מהרי"ף ובעקבותיו הרמב"ם נראה ברוב המקומות שמתנת שכיב מרע נחשבת כירושה דרבנן רק לענין אחד והוא העובדה שמתנת שכיב מרע פועלת לאחר מיתה (כפי שראינו בדיוק לשונם בפרק על גבית חובות ממתנת שכיב מרע), והוכחנו שהרמב"ם כנראה לא יוכל לקבל השואת מתנת שכיב מרע באופן מוחלט לירושה (בפרק על הלואה במתנת שכיב מרע) וזו הסיבה שנדחקו בביאור דין גר במתנת שכיב מרע ונסמכו על שיטת הגאונים כפי שמפורש בתשובות הגאונים שהביא הרמב"ן במלחמות שלא רצו להשוות מתנת שכיב מרע לירושה. ואילו הרמב"ן עצמו לא הכריע במחלוקת זו אלא שדייקנו בדבריו שלמד שהחולקים על שיטת הגאונים וסיעתם בענין גר במתנת שכיב מרע ומשום לירושה עושים זאת לא מדין משמוש אלא כירושה דרבנן, והרא"ה רצה ללמוד שהרמב"ן הבין כמותו שזהו משמוש דרבנן, והרשב"א נחלק עליו.

נמצא שישנן ארבע שיטות מרכזיות בביאור הגדרת מתנת שכיב מרע:

- א. תקנה חדשה ללא קשר לדינים קיימים - הרשב"א והתוספות.
- ב. תקנה שקשורה לירושה בזמן חלותה בלבד, לאחר מיתה - הגאונים, הרי"ף והרמב"ם.
- ג. ירושה דרבנן - הרמב"ן בשם רבותינו.
- ד. משמוש דרבנן - הרא"ה והריטב"א.